

УДК: 821, 512. 154-7

Шамыркулова К.Т.

К.Тыныстанов ат. БИМУнун магистранты

Шамыркулова В.Т.

К.Тыныстанов ат.БИМУ

КЫРГЫЗ ЭЛИНЕН ЧЫККАН КУУДУЛДАРДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Макалада кыргыздардын көчмөн жашоосунун учурунда куудулдук өнөрүн өнүгүшү берилген жана анын өзгөчөлүгү учурдун шартына ылайык болгондугу туурасында айтылган. Бул макалада кыргыздардын юморунун диалектикалык өнүгүүсү кеңири белгиленген.

Негизги сөздөр: жанр, куудул, клоун, юмор, юморист, сатира.

В статье освещены юмор и сатира кыргызов, диалектика развития юмора кыргызов. Особенность юмора кыргызов обусловлена условиями их жизни и быта. Кочевая жизнь кыргызов оставила свой отпечаток на их юморе.

Ключевые слова: жанр, куудул, клоун, юмор, юморист, сатира.

The humor and the poradia of the Kyrgyz people are covered in this scientific work. The peculiarity of Kyrgyz humor is conditional by the conditions of their life and every day life. The nomadic life of the Kyrgyz people influenced their imprint on their humor. The dialect of the development of Kyrgyz humor shows well in this article. The Theme is fully disclosed. The humor of the Kyrgyz people is clearly shown in this article.

Key words: genre, jester, clown, humour, humorist, satire.

XIX кылымдын аягы– XX кылымдын башында куудулдук өнөр айрыкча баалангандыгы байкалган. Бай-манаптардын зулумдугун, ырайымсыздыгын, кожомолдолордун алдамчылыгын, эки жүздүүлүгүн күлкүгө алып, беделин төмөн түшүргөн куудул-өнөрпоздорду эл зор канагаттануу менен тосуп алгандыгы, алардын ысмын, куудулдук окуяларын, куйкум сөздөрүн элден-элге, муундан-муунга өткөрүп даңазалап, эсинде сактап келгендери айтылып келет. Сөзгө чечен, кыймылга, табылгаларга, күлкүгө бай, ойноочулук, аткаруучулук чеберчилиги күчтүү адамдар куудул аталат. Куудулдар аткаруучулук-актердук чеберчилигинин күчтүүлүгү, тулку-боюн, бет түзүлүшүн, өңү-түсүн, үнүн, кийим-кечесин өзгөртө коюу сапатына ээ болушу менен бөтөнчө өзгөчөлөнүп турат. Бул касиет бардык куудулдардан орун алган. Ал эми ал касиетке ээ болбогон адам куудул боло албас эле. Алардын көбү чукугандай сөз таап, каршысын күлкүгө алып, калк ичинде шылдыңга калтыруу жөндөмүнө ээ. Кыскасы, жогорудан көрүнүп тургандай, куудулдук өнөр да өзүнө таандык жанрдык өзгөчөлүктөргө, мүнөздөмөлөргө ээ десек, жаңылышпайбыз. Кыргыз элинен таланттуу куудулдар да көп чыккан. Бирок азыркы мезгилде алардын көпчүлүгү жөнүндө уламыш гана сөздөр калды, айрымдары унутулду, көптөрүнүн куудулдук окуялары да өз авторлугун жоготуп, коллективдүү чыгармачылыкка айланды.

Куудулдардын көбү XIX кылымда – XX кылымдын башында чейин (айрымдары Совет бийлиги мезгилинде да) жашаган, Жоошбай (1840—1919), Көкөтөй (1849—1916), Карачунак (1862—1933), Куйручук (1866—1940), Бекназар (1884—1953), Шаршен (1896—1942), Сары Учук (1858—1943) (1851—1934) жана Бошкой, Эшкой, Ордобай, Кочкорбай сыяктуу көбү куудулдук өнөр менен катар чечендикти аркалай жүргөн өнөрпоздордун чыгармачылыгы мурас болуп келүүдө. Бирок жогоруда аталган куудулдардын чыгармалары да толугу менен колго тийбей калган, айрымдарынын туулган жылын тактоо мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Ошондуктан кээ биринин аттарын гана атоого болот.

Куудулдардын көпчүлүгү кедей-кембагалдардын, жетим-жесирлердин үй-бүлөсүнөн чыгып, турмуштун оор запкысын, жокчулукту, материалдык, моралдык теңсиздикти баштарынан өткөргөндүгүнөнбү же табигый сезимталдыгы, турмуштун жаман-жакшысын териштирип ылгай билүү, түшүнө билүү жөндөмдүүлүгүнөнбү, айтор, бай-манаптардын зордук-зомбучулдугун жана алардын көрөр коз айымдарынын кесирдүүлүгүн, текебердүүлүгүн күлкүгө алуу, куудулдук кыймыл-аракетинде ашкерелөө традициялуу жалпы тема катарында бардыгынын чыгармачылыгынан орун алат.

Алсак, чебердик, чечендик кыргыз элинен чыккан куудул Куйручукта күчтүү болгон. Анын Найманбай, анжыяндык Ысакан, Токтогул менен айтышка түшкөнү, аш, тойлордо жар чакырып жана кыз-кыркынга кошок үйрөтүп жүргөндүгү да белгилүү. Ал эми Кашкар бийлөөчүсү Түкбашка берген жообу куюлушкан курч жорго сөздөрдөн түзүлүп, куудулдун сөзгө чечендигин ачык аныктап турат. Мындай касиеттен Жоошбай да куру алакан эмес. Ал өзүнүн куудулдук кылык-жоругу үчүн өмүрүндө бир канча жолу оор жазалануу тагдырына кириптер болот. Ошондо да чукугандай жооп таап, жазадан кутулуп кетип турган. Айрыкча, Карачунактын жана Бекназардын аткаруучулук-актердук чебердиги, устаттыгы ооп түшкөн. Буга кан базарда Карачунактын соодагерди «өлтүрүшүнүн» өтө чебердик менен аткарылышы ачык күбө. Куудулдан качып дардайып базар ортосуна барып жыгылган соодагер өзүнүн ичине сайылган кестик эмес, сөөмөй экендигинен шек да санаган эмес. Ичин басып өң- алаттан кетип, жарыкчылык менен коштошуп, созолонтуп онтоп, бүтүндөй чогулган элге катуу шылдыңга калган. Бирок кабарчылардын маалыматына караганда, Карачунак куудулдук окуяларын сөз менен коштоочу экен.

Мындай окуяларды Бекназар куудул да көп жараткан. Айтуучулардын, замандаштарынын маалыматтарына караганда, эки куудулдун сырткы кебете-кешпири, баскан-турганы, сүйлөгөнү, мимика-бет түзүлүшү эле күлкү чыкырып турган. Ал эми Шаршендин апыртмалуу, какшыктуу «монологу», аткаруу манерасы, мимикасы күлкү үчүн жаралгандай таасир калтырган. Айдаралы Байшүкүров (лакап аты Айдаралы Жөргөлөк) куудулдук окуяларды жаратпаганы менен, комузда ойноо чеберчилиги, өзүнүн аткаруучулук-актердук устаттыгы менен элге куудул катарында таанылган. Анын бул же тигил күүнү комузда аткарып жатканын көргөн адам күлкүдөн оозун жыя алган эмес.

Акындар сыяктуу куудулдардын чыгармачылыгында да традициялуу жалпы темалар, мотивдер орун алат. Ириде, алар да өздөрүнүн чыгармачылык жолун өтө эрте, бала чагында эле баштагандыктары байкалат. Көпчүлүгү айыл-апанын каймак-сүтүн уурдоодон (бул Карачунак, Сары Учук, Куйручук жана Бекназардын чыгармачылыгынын алгачкы баскычына мүнөздүү окуяны түзөт) жана курбу-курдаштарын, жоро-жолдошторун куудулдук оюн салмалары менен таң калтырууда тушоосун кесет. Ал эми жогорку көрүнүштөр алардын жашоо-түйшүгүнүн окшоштугунан, жетим-жесирликтин запкысынан, турмуш оордугунан келип чыккан жалпылыктар болуп саналат. Анткени Куйручук да, Бекназар, Карачунак, Сары Учук да жетим-жесирликте чоңоюшат, жаштайынан ата-энеден кол жуушат. Сыртынан караганда, бардыгынын өмүр жолу бирдей. Бекназар куудул жети жашында энесинен, бир жылдан кийин атасынан ажырап, өгөй эненин, кесирлүү жеңелеринин, бай кыйыр туугандарынын биринен сала экинчисине өтүп, балалык, жадаса, жигитчилик мезгили менен кош айтышат. Карачунактын балалык кези да чеке жылытар эмес, бир курсактын азабын тартып, жетимдик менен ар кимдин босогосунда жүрүп бой тартат. Куйручуктун өмүр жолу деле алардыкынан көп айырмалана бербейт: атасы Өмүрзак өтө жарды киши болот, аялы экөө керээлден-кечке Султанхан байдын коюн кайтарып, отун-суусун алып, кара жандарын карч уруп эптеп жан сактап турганда энеден ажырап, жаш бөбөктөрүн багышып, түйшүк жолуна эрте түшөт.

Же Сары учуктун эле өмүр жолун алалы. Ал 1862-1943- жылдардын аралыгында өмүр сүрөт. Туулган жери — азыркы Ысык-Көл районундагы Тору-Айгыр кыштагы. Айрым маалыматтарга караганда, ал Карачунак, Куйручук менен көп катташып, жеке жана чыгармачылык байланышта болгон киши. Ал куудулдук окуяларды көп жаратса да, көпчүлүгү унутулуп калган. Айрым «Жарык жардын жанынан өзбек соодагерди тоношу», «Жамбы тапсак эмне кылабыз?», «Гойго бараткандарды тоноп алышы» сыяктуу азыноолак чыгармалары колго тийди. Ал да жаш кезинде жетимчиликтин запкысын көп тартат. Ар кимдин кой-козусун кайтарып, малайлыкка жалданат. Куудулдун ошол күндөрүнүн бир үзүндүсү «Жамбы тапсак эмне кылабыз?» аттуу окуясында чагылышкан. Бул окуя Сарыучуктун балалык кезинде өтөт. Агасы Бердибай экөө бир тегирменчи орус кулактын коюн кайтарып жүрүп, бир жагынан, күндүн ысыгынан, экинчи жагынан, курсагы ачып талыкшыган Сарыучук ою менен ой омкоруп, көңүлү менен тоо томкоруп кыялга батат, бат эле кой башындай сары алтынды жерден «таап» ала коюп, агасына: «Алтын таап алсак, эмне

кылаар элек?» деп акыл салат. Бердибай кичине энөө, момун неме экен: «Алтынды кожоюнга алып барып беребиз», — дейт. Анда Сарыучук: «Бербей, этпей эле өзүбүз алабыз», — дейт [1:478-484-бб]. Акыры экөөнүн ортосунан чатак чыгып, кечке чейин мушташып, мурду-баштарын кандап, кечинде жарашып алып койлорду айдап келишет. Сарыучуктун тойго бараткандардын куржундагы эт-боорсокторун катып алып, уйдун жампаларын салып коюшу да бир курсактын айынан иштелет.

Кыскасы, ушундай жагдайда жалпы темалар, окшош окуялар түзүлгөн, башкача айтканда, жан сактоонун айласында жасаган куудулдук иштери, кылык-жоруктары көпчүлүк куудулдардын чыгармачылыгында жалпы традициялуу окуя катарында орун алган. Тескерисинче, Жоошбай куудул оокаттуу адамдын баласы болуп, турмуштун түйшүгүн көп тартпай өскөндүктөн, жогоркудай каймак-сут уурдоо, этке тоюу ж. б. окуялар орун албайт.

Ошондой эле кожо-молдо, эшен-калпалардын алдамчылыгын, эки жүздүүлүгүн жана диндик ишенимдерин, түшүнүктөрдү күлкүгө алуу куудулдардын чыгармаларында таь каларлык идеялык бийиктикте өткөн. Ал эмес, көпчүлүгү кожо-молдолорго гана эмес, ал кездеги түшүнүк боюнча баарын «көрө», баарын «башкара» билген Алла тааланын улуктугуна сөз тийгизип, ага карата ишенбөөчүлүк сезимин пайда кылган. Негизинен, таланттуу, атагы чыккан куудулдардын бардыгы атеисттер болушкан. Куудулдардын динге, дин өкүлдөрүнө карата болгон атеисттик көз карашы алардын куудулдук окуяларына ачык чагылышкан. Натыйжада, Карачунак, Бекназардын атеисттиги өз баштарынан, көз алдыларынан өткөн чындык окуянын негизинде бекемделген. Карачунак Шабдан манапты ээрчип, Мекеге барып, ал жердеги эки жүздүүлүктү, куулук-шумдукту өз көзү менен көргөн, Мекенин «ыйыктыгы» жөнүндөгү сөз жөн эле алдоо экендигине толук көзү жеткен. Ошондуктан ошол «ыйык» жерде туруп эле кадимки «ойт» бермесинен баштайт. Бирок эч кандай майып болуп калбастан, элине аман-эсен кайткандан кийин ал дин өкүлдөрүнө гана эмес, жалпы эле дин окуусуна карата ишенимин жоготкон. Намаз, куран, бейиш, тозок, аркы дүйнө, арбак жөнүндөгү диний түшүнүктөрдү өзүнүн кылык-жоругунда ашкерелеп, жокко чыгарган [1:478-484-бб.].

Бекназар болсо, жашы тогузга жетип-жетпей Арсланбаптын мазар жайларын мекен кылып, анын «касиеттүү», «көзү ачык» шайыктарынын, эшен-калпа, кожо-молдолорунун кылык-жоруктарын: алдамчылыгын, адамкерчиликсиздигин өз көзү менен көрүп, алардын керт башында эч кандай олуялык жоктугуна толук ишенген. Өзү да «көзү ачыктык» жасай коюп, мусулманчылыктын жолунда «күчүн» көп жолу сынаган. Ошондой эле күзгү ачкан, төлгө тарткан, байдын же болуштун кёрөр көз айымдарынын жин-шайтанын, «илешкенин» «кубалап», түндүккө түйүлүп чыгып, нечен жолу бакшылык «өнөрүн» да көрсөткөн. Сөзсүз, өзү катышып, өзү аралашып жүргөндүктөн, олуячылык, көзү ачыктык, ыйыктык жөнүндөгү сөздөрдүн курулай алдоо экендигин ал башка куудулдардан да ачык түшүнгөн.

Ошондой эле өткөн заманда баш калкалар жайы жок жетимдердин турагы короонун чети, эски коргондор, төбөсү түшкөн мүрзө, ачык асман болгон. Натыйжада, «сырдуу» үңкүрлөрдө, эски коргон, көрүстөндөрдө түнөө алар үчүн демейдегидей иш болгондуктан, бул жайларда адамдын үрөйүн учуруп, коркутуп, үркүтө турган жашыруун сырдын жоктугу белгилүү эле. Ошондуктан өздөрүнүн айрым куудулдук кылык-жоругун, ойт бермелерин көрүстөндөрдүн арасында бирде арбак болуп аңдыган адамын алкымдан алып, бирде жан алгыч болуп этектен алып жыгып, аркы дүйнө жөнүндөгү кожо-молдолордун табышмактуу икаяларын жокко чыгарган.

Жоошбай куудулдун атеисттик көз карашы башкача жол менен түзүлгөн. Ал Карачунак, Куйручук, Бекназар сыяктуу бул же тигил окуяны өз башынан өткөрүп, алар баскан жолду басып өтпөсө да, тунук акылы, турмуш тажрыйбасы, кыраакылыгы менен ар кандай диний ишенимдердин, түшүнүктөрдүн, ырым-жырымдардын орду жок куру убаракерчилик, жокко ишенүү экендигин, кожо-молдолордун айтканы менен кылганынын ортосунда бирдик жоктугун, алардын бардык аракетин элди алдоого багытталгандыгын ачык түшүнүү деңгээлине чейин көтөрүлгөн. Ошондуктан өзүнүн куудулдук кылык-жоруктарында ата-энеси, бир тууганы Момо ажыдан тартып, динди, аларга кошуп дин

окуусун, анын эрежелерин да күлкүгө алган. Албетте, куудулдардын атеисттик көз карашы илимий материализмге негизделген жыйынтыктуу, аң сезимдүү, закон ченемдүү көрүнүш эмес, бул терең акылдуу, байкагыч, сезгич адамдын айлана-чөйрөнү, турмушту туура чагылыштырып, кылдат баамдоосунан келип чыккан стихиялуу тыянагы болуучу.

Куудулдардын чыгармачылыгында соода-сатык жайын анчалык түшүнө билбеген элет адамдарынын баёолугунан пайдаланып, бир тыйынды эки тыйын жасап, элди алдоо менен жан сактаган соодагерлерди, кызыл кулактарды күлкүгө алуу салттуу тема катарында орун алат. Кээде жогоркудай окшоштук куудулдук окуялардан да, алардын көркөм ыкмаларынан, көркөм каражаттарынан, аткаруу, ойной билүү чеберчилигинен да учурайт. Мисалы, Жоошбайдын аттарды «жайлап», манап агасын күлкүгө калтырышы Карачунакка, ал эмес түштүктүк Кочкорбай куудулга да таандык окуя катарында катталган. Же болбосо өзбек соодагердин көзүнө «желмогуз» болуп көрүнүп, матасын алып катуу Жоошбайдын да, Куйручук, Карачунак, Сарыучуктун да чыгармачылыгынан орун алат. Ал эми мындай чыгармачылык карым-катыш, айрыкча, Куйручук менен Карачунактын окуяларында арбын. Натыйжада, эки куудулдун өзбек соодагерлери менен бөдөнө уруштурушу, казак агайындарына барып өлүк менен «кармашышы», соодагерлерди тоноодогу, кожо-молдолорду шылдыңга калтыруудагы, кербендердин палоосун алып кетүүдөгү тапкан айла-амалы бири-бирине өтө жакын. Ал эмес, аны аткарууда колдонгон көркөм ыкмалары (киймин чечип, баткакка оонап, жүк артылган атты бошотуп ийип, жүгөндү мойнуна салып, кетенчиктей түшүп, «желмогуз» кебетесинде көрүнүшү, окуянын ыңгайына карата кебете-кешпирин, өңү-түсүн өзгөртүп, башка түргө өтүшү ж. б.) да окшош болгон.

Жогоруда аты аталган Кочкорбай куудул, информатордун айтуусуна караганда, XIX кылымдын экинчи жарымында Ош тарапта жашайт. Анын туулган жылы, жери жөнүндө так маалымат жок. Куудулдук окуяларына караганда Анжыян тарапта да жашаган өндүү. Анткени бир окуяда анын Анжияндан келип, Асетин аттуу куудул менен беттешип, жеңип кеткендиги баяндалат. Кочкорбай жөнүндө материал өтө жарды, колдогу бирин-эки материалдарга караганда, анын куудулдук дарамети, таланты мүмкүнчүлүгү бир топ күчтүү сыяктуу. Муну анын төмөнкү окуяларынан көрүүгө болот. Кочкорбайдын жигит кезинде Шабдан байдын баласы Калмат байдын кызын алганы кайнына куудулду ат коштотуп ээрчитип барып, эшикке калтырат. Кочкорбай бай баласынын бул кылыгына ыза болуп калат да, тиң ичинде аялдын киймин кийип, кыздын жеңеси катарында күйөө бала жаткан өргөөгө кирип, анын бут кийимин чечип алып, өзүн жылаңач калтырып, дөөгүрсүгөн мырзаны кайын-журтунда катуу шылдыңга алат.

Куудулдун өз аялын алдап, эжесине сактаган бир карын сары майын буздуруп, өзү да жеп, балдарын да тойгузушу күлкүлүү жагдайда өтөт. Кочкорбайдын бул окуясы түн ичинде аткарылгандыктан, айдын шооласында боз үйдүн ичинде үргүлөп отурган аялы башына жоолук салып көйнөк кийип, куржунун мойнуна асып эшиктен кирип келген күйөөсүн «эжем» деп кабыл алат: карындын оозу бузулуп, конок камы көрүлөт. Качан куржундун оозун ачып, эт, боорсок ордуна колуна уйдун жампасын мыкчыган аял: «Ой, сен белең?» деп алданганын билип, отуруп калат. Кээде Кочкорбайдын куудулдук окуялары курч сөздөр менен коштолуп айтылат. Ал Асетин куудул менен беттешүүдө, ириде каршысынын балдарын каптап кирет: бирин «Шили далынын сөөгү сыяктанган кайсы бала?» деп, анын кунарсыздыгына тие өтсө, экинчисин: «Бул Отуз-Адырдын чегиирткесиндей ким?» деп, эби-сыны жок опсуз дардайдандыгын айтып, күлкүгө алат. Ал эми өзү менен беттешүүгө атайлап келген аркалык куудулдарды сөздөн жыгып, аттарын «жайлап» (союп коюп) жөө калтырып жеңип кетиши Кочкорбайдын окуясы катарында баяндалат.

Куудулдар да бири-бирин андап издеп барып жолугушкан. Алсак, Карачунак Торун-Айгырга көп келүүчү экен. Карыялардын айтуусунда Карачунак менен Сарыучуктун карым-катнашы, бири-бирин урматтоосу өмүр бою созулган дешет. Дагы бир маалыматтар Куйручук менен Сарыучуктун досчулугу жөнүндө айтылат. Ошондой эле Куйручуктун Чоң-Кеминге көп каттагандыгы да белгилүү. Негизинен, бир мезгилде өмүр сүрүшүп,

жашташ болушкан. Демек, закондуу түрдө чыгармачылык карым-катыш, байланыш катнашуу жолу менен түзүлгөн. Дагы да куудулдардын окуялары бир эле аймакта айтылып калган эмес, элден-элге, ооздон-оозго өтүп, оозеки түрүндө жашаган. Кээде уламыш же аңызга өтүп кеткен учурлары да жок эмес. Ошондуктан бул же тигил окуянын бир канча куудулдардын авторлугунда жашашы жогоркудай (коллективдүүлүктүн) таасири болушу да мүмүн. Үчүнчүдөн, куудулдардын окуялары өз убагында жазылып калбагандыктан, айтуу мезгилинде авторлугу чаташып калышы да ыктымал.

Жалпысынан алганда, куудулдук өнөрдү синкреттик искусство катарында бааласа болчудай. Бул өзгөчөлүктөр куудулдардын чыгармачылыгын конкреттүү талдоого алууда ачык көрүнөт. Акындар айтышы сыяктуу эле куудулдук өнөрдө да эки жактын беттешүүсү тирелишкен жагдайда өтөт. Өзүнүн каршысын жеңип чыгууда алар ар кандай ыкмаларды, көркөм каражаттарды колдонот. Бирде кыймылы, бирде өз ордунда айтылган өткүр сөзү, бирде чебер аткарылган оюну менен каршысын оңтойсуз абалда калтырып, күлкүгө алып баса берет. Кээде куудулдук табылгасы анын чебер оюнунда, куюлушкан курч сөздөрүндө коштолуп, чыгарманын идеясын жүзөгө ашырууда ири өбөлгө түзөт. Натыйжада, акындык айтышка караганда куудулдуктун жанрдык мүмкүнчүлүгү кеңири болот. Эгерде акындар айтышы акындык дараметине, көркөм сөздүн күчүнө, ойлоо активдүүлүгүнө, дароо жооп кайтаруу жөндөмүнө карата чечилсе, куудулдардын беттешүүсү жогорку сапаттардан башка да курч ситуациялык жагдайларды, актёрдук чеберчиликти, күлкү чыгаруучу касиетти талап кылат.

Адабияттар:

1. Акиев К. Тандалган чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. -Фрунзе, 1972. 624 б.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Ч-т. -Бишкек, 2002. 764 б.
3. Бектенов К. Куйручук. -Фрунзе, 1978. 247 б.